

TEMEL MADDE ÜRETİCİSİ ÜLKELERDE KARTELEŞME EĞİLİMLERİ (*)

Doç. Dr. Ahmet Y. GÖKDERE

S U N U Ş

İhracatın belli birkaç maddeden oluşumu, az gelişmişliğin üzerinde genel uyum sağlanmış özelliklerindedir.¹ Gerçekten, UNCTAD toplantılarından beri Üçüncü Dünya Ülkeleri olarak anılan yoksul ülkeler, dünya piyasasında gelişmiş Batı ülkeleriyle rekabet gücüne sahip mamul maddeler üretebilecek ekonomik güçten yoksundurlar. İhraç şansları bulunan başlıca mamul ya da yarı-mamuller işgücü-yoğun olduklarından, yüksek-ücretli Batı ekonomileri karşısında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip buldukları belirli ürünlerden ibarettir. Bunlar da, Hindistan'ın jütten yapılmış bazı ihraç maddeleri gibi, çoğunlukla yerel temel maddelerin* varlığından kaynaklanırlar. İhracat çeşitlendirilmesine gidilmesi, yeni mamul maddelerin gelişmiş ülke piyasalarına sokulması ise, bu sonuçların koruyucu politikalarıyla engellenmektedir. Bilindiği üzere, gelişmiş ülkeler, işlenme derecesindeki artışa koşut biçimde yükselttikleri gümrük vergileriyle yerli endüstrilerini koruma eğilimindedirler. Halen içinde bulunduğumuz dünya ekonomik buna-

(*) Bu incelemenin hazırlanmasındaki önemli katkıları nedeniyle Doç. Dr. Gürşan Çelebican'a burada teşekkür etmek isterim.

¹ Bkz. Akın İkin, Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, Çağlayan Basımevi (İstanbul 1974) s. 9-10.

* Çalışmada, «temel madde» sayılacak mallar, işlenmeden ya da zorunlu bir işlenme süreci sonunda dünya piyasalarına çıkarılan, oldukça standart, tarımsal hammaddeler, yiyecek ve içecek maddeleri ile madenlerdir. Benzer tanımlar için bkz. UN/United Nations Conference on Trade and Development - Second Session - New Delhi, Vol. II, Commodity Problems and Policies, New York 1968 (TD/97, Vol. II) s. 29; Korkut Boratav, «Temel Maddeler ve Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen» ODTÜ, Gelişme Dergisi, Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen, 1976 Özel sayısı (Ankara 1976) s. 59.

lımı ise, anılan eğilimi hızlandırarak, gelişmiş ülkeleri, kimi yazarlarca neo-merkantilist sayılan politikalara yöneltmiştir.

Aslında, Üçüncü Dünya Ülkeleri, temel maddeler ihracı yönünden de bazı sınırlamalar altındadırlar. Nitekim, ihraç olanağı bulunabilenler muz ve kahve gibi, gelişmiş ülkelerce üretilmesine doğal koşulların elvermediği ya da üretimi ekonomik olmayan ürünlerle, şeker ve madenler gibi yeterince üretilemeyen maddelerdir.² Kauçuk, jüt, sert elyaf gibi bazı temel maddeler ise, gelişmiş ülkelere üretilen sentetik ikame maddelerinin tehdidi altındadır. Öte yandan, hammadde kullanımında giderek daha çok tasarrufa olanak veren teknolojik gelişmeler de dünya talebinin hızla artmasını engellemektedir. Aynı yönde etki yapan diğer bir eğilim, Engel Kanunları uyarınca, çeşitli temel maddelere yönelik talebin gelir esnekliklerinin düşüklüğüdür. Bu durumda, gelişme çabasındaki ülkelerin temel madde üretici ve ihracatçısı olmaktan kurtulmaları gerekir. Ne var ki, böyle yapmaya devam zorundadırlar. Zira, anılan maddeler üretimindeki kaynakları endüstriyel üretime yöneltme olanağı her zaman mevcut değildir. Ayrıca endüstriyel üretim yapabilmek için gerekli girdilerin çoğu, ancak ihracattan kazanılacak dövizlerle elde edilebilir .

Gelişmiş ve yoksul ülkeler arasındaki gelişme farkı sonuncular aleyhine açılmakta, işsizlik oranları artmakta, gelişmiş ülkelere ve uluslararası malî kurumlara olan borçlar büyümektedir. Gelişmiş ülkelerin, ulusal gelirlerinin % 0,7 sini yardım olarak yoksul ülkelere aktarma yolundaki kararları da gerçekleştirilmemiştir.

Bu şartlar, azgelişmiş ülkeleri yeni bir uluslararası ekonomik düzene doğru birlikte hareket etmeğe yöneltmiştir. UNCTAD toplantıları çerçevesinde ileri sürülen çeşitli önerilerden biri de, temel madde üreticilerinin kartele benzer üretici birlikleri kurmalarıdır.

İncelememizde, ilkin temel madde üreticisi azgelişmiş ülkelet (AGÜ) in başlıca sorunlarına değinerek bunların çözümü konusundaki öneri ve girişimlere değineceğiz. Ağırlık verilecek asıl konu ise, anılan ülkelerin kartele benzer üretici birlikleri kurarak, monopolcü güçlerinden yararlanma olasılıklarının tartışılması olacaktır. İzleyen Bölüm'de ise, kartelleşme eğilimlerinin yaratacağı çeşitli sorunlar ışığında genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

² Cheryl Payer (ed.) Commodity Trade of the Third World, The Macmillan Press Limited (1975) Introduction, s. viii.

I. TEMEL MADDE İHRACATÇISI ÜLKELERİN SORUNLARI VE ÖNERİLEN ÇÖZÜMLER :

Kanada, A.B.D., Avustralya gibi temel madde üretici ve ihracatçısı gelişmiş birkaç ülkenin varlığına rağmen, temel maddelerin başlıca ihracatçıları AÜ'dir. Üstelik, temel madde üretimi, anılan ülke ekonomilerinde stratejik önem taşır. Zira, birkaç temel maddenin ihracatı, toplam ihracat gelirlerinin büyük bölümünü oluşturur. Örneğin, 1975 tarihli bir Dünya Bankası araştırmasına göre, 48 gelişen ülkede ihracat gelirlerinin yarısını aşkın bölümü, 3 ve daha az sayıda temel madde ihracıyla sağlanmaktadır.³

Ihracat gelirlerinin tamamına yakın bölümünü kahve, muz, petrol gibi tek bir maddenin kaderine bağlamış ülkeler de vardır. Böylesi bir maddenin dünya piyasasındaki fiyatında kayda değer bir düşme ya da kuraklık gibi bir nedenle belirli bir yılda arzının daralması, üretici ülkenin yurtiçi ekonomik dengesini bozacak; ithalat potansiyelini daraltacaktır. Bu nedenle, temel maddelerin fiyatları ve uluslararası ticaret konusu miktarlarının belirli bir kararlılık göstermesi gerekir. Temel maddeler ihracına yönelik sorunlar 3 grupta toplanabilir⁴ :

A. İhracat Fiyat ve Gelirlerinde İstikrarsızlık :

Temel madde fiyatları, gerek arz gerek talep şartlarındaki değişimlerden kaynaklanan büyük dalgalanmalar gösterir. Piyasa şekline müdahale, süper devletlerin stoklama politikaları ve çeşitli siyasal etkenler de bu sonuçta etkili olmaktadır. Örneğin, 1973 Mayıs ayında libresi 10 sent olan ham şeker, Kasım 1974'de 66 sente yükselmiş; 1976 Ağustos'unda yine 10 sente düşmüştür.⁵ Bir bütün olarak 1972-1973 yıllarında yükselen temel madde fiyatları, endüstrileşmiş ülkelerdeki durgunluk nedeniyle, izleyen yıllarda tekrar düşmüştür. Kısa dönemde mevsimlik, devresel ve arızî etkenlerin yaratabileceği bu istikrarsızlığın nedenlerine burada değinmeyeceğiz.⁶ Yalnız, şu noktayı belirtmekle yetinelim ki, temel maddelerin çoğunun fiyata karşı arz ve talep esneklikleri düşüktür. Dolayısıyla arz ve/veya talep şartlarındaki bir değişim, fiyatları çok daha yüksek oranda değiştirmektedir. Öte yandan, fiyat ve miktar değişimleri

³ Department of Treasury, News, June 27, 1977, s. 4.

⁴ Ayrıntıda, Boratav, agm, s. 60-61'den esinlenilmiştir.

⁵ The Conference Board - World Business Perspectives Nr. 38, «Commodities in the New International Economic Order», August 1977, s. 1.

⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. UN (1968) s. 10.

genellikle eş - yönlü olduğundan, etkileri yoğunlaşmaktadır. Çoğunlukla bir maddenin fiyatı yanısıra, o fiyattan talep miktarı da düştüğünden, ihracatçı ülke gelirinde büyük azalma ortaya çıkmaktadır. Yüksek dünya konjonktüründe ise tersi söz konusudur.

B. Ticaret Hadlerinde Aleyhe Gelişme :

Temel madde fiyatlarının, genellikle endüstrileşmiş ülkelerce ihraç edilen mamul mal fiyatlarına göre düşme trendi gösterdiği görüşü bir çok yazarca ileri sürülmektedir. Kuramsal düzeyde, bu konuda inandırıcı birçok neden mevcuttur. Ne var ki, ticaret hadlerini hesaplama konusundaki yöntem farklılıkları ve sayısal bilgi yetersizlikleri genel kabule ulaşmış amprik bulgulara erişmeyi güçleştirmektedir. Öte yandan, birkaç yıllık dönemlerdeki ticaret hadleri değişimleri, Tablo 1'de görüleceği üzere, uzun dönemli trendi görme olasılığını azaltmaktadır. Ancak, hemen belirtelim ki, aşağıda sunulan sayısal bilgilerden daha önemlisi, bir bakıma, ticaret hadlerinin aleyhlerine döndüğü yolunda Üçüncü Dünya Ülkelerinde yaygın olan kanıdır.

TABLO 1⁷

AGÜ Ticaret Hadleri (1954 - 1973) (Petrol ihracatçıları dışındakiler)

Dönem	Ticaret Hadlerinde Değişme (%)
(1954-56) - (1968-70)	- 12
(1968-70) - 1972	- 5
(1954-56) - 1972	- 16
1972-1973	+ 6

Tablo 1'de, 1950'lerin ortalarından 1972'ye kadarki 20 yıllık dönemde, petrol ihracatçısı dışındaki az gelişmiş ülkeler yönünden ticaret hadlerinde % 15'i aşan bir aleyhe dönme gözlenmektedir. 1972 sonlarından itibaren beliren iyileşmede az gelişmiş ülkelerin kötü iklim şartları ve önceki düşük fiyatlar nedeniyle temel maddelere yönelik yatırımlardaki azalma etkili olmuştur. Talep yönün-

⁷ UNCTAD Sekreteryasınınca Dolar üzerinden yapılmış tahminlere dayanmaktadır. Bkz. Alfred Majzels, «A new international strategy for primary commodities,» G. K. Helleiner (ed.) A World Divided - The less developed contries in the international economy, Cambridge University Press 1976,

dense, batı ülkelerinin anılan dönemdeki yüksek kalkınma hızları, stok yenilemeleri ve spekülâtif amaçlı alımlar rol oynamıştır. Arızı sayılabilecek bu değişmeler, kalıcı etkiler yaratmamıştır. Nitekim, 1973 sonlarından başlayan düşük dünya konjonktürü temel madde taleplerini daraltarak ticaret hadlerindeki iyileşmeyi yeniden tersine çevirmiştir.

Bu konuda son olarak ticaret hadlerinde aleyhe gelişmenin önemini göstermek amacıyla, AGÜ'ce uğranılan kaybın mutlak büyüklüğü üzerinde durulabilir. Tablo 2'de 1953-57 dönemindeki fiyatlar ortalamasının geçerli olması varsayımıyla, AGÜ'nin 1961 ile 1966 yılları arasında ihracattan elde ettikleri gelirler ile ithalat giderlerinde meydana gelecek kazanç ve kayıplar gösterilmiştir.

TABLO 2

AGÜ'nin Ticaret Hadleri Değişimi
Nedeniyle Kazanç ve Kayıpları (a)

	İhracatta Kazanç (+) Kayıp (—)	İthalatta Kazanç (+) Kayıp (—)	Toplam Kazanç (+) Kayıp (—)	Resmî Malî Yar- dımlar, (b)	Kaybın Yardımlara Oranı
	(1)	(2)	(1)+(2)	(3)	(4)
1961	— 2 446	+ 622	— 1 824	4 996	36,5
1962	— 3 103	+ 945	— 2 158	5 390	40,0
1963	— 2 763	+ 654	— 2 109	5 914	35,7
1964	— 2 387	+ 361	— 2 026	5 947	34,1
1965	— 2 519	0	— 2 159	6 203	40,1
1966	— 1 940	— 812	— 2 752	6 430 (c)	42,8
Toplam	—15 158	+1 770	—13 388	34 880	38,4

a : 1953-57 fiyatları ortalamasına göre,

b : gelişmiş piyasa-ekonomileri ve uluslararası kuruluşlardan

c : tahmini

Kaynak: UN-Review of International Trade and Development 1967,
New York 1968, s. 18.

İhracat gelirlerindeki kayıpların ithalat giderlerindeki mütevezi kazancın çok üzerinde olması, 6 yıllık dönemde AGÜ'nin ticaret hadlerinin aleyhlerine dönmesi nedeniyle 13 milyar doları aşan bir kayba uğradıklarını ortaya koymaktadır. Bu miktarın, aynı dönemde, bu ülkelerin aldıkları resmî yardımların ortalama % 38,4'üne eşit olması, sorunun önemini açıkça sergilemektedir.

Petrol ihracatçısı ülkelerin hesaba katılması, durumu dikkate

değer ölçüde değiştirmektedir. Örneğin, Dünya Bankası'nın bulgularına göre, 1967-69 verileri temel alındığında, 1973 yılı için AGÜ ticaret hadleri endeksi 110,9'a yükselirken, aynı endeks endüstrileşmiş ülkeler için 101,7'ye yükselebilmektedir.⁸

C. Eşitsiz Değişim :

Ticaret hadlerinin temel maddeler aleyhine dönmesi dışında, bu malların fiyat düzeylerinin, aslında mamul mal fiyat düzeylerine göre ucuz olduğu ileri sürülmektedir. Emmanuel'in 1969'da ortaya attığı bu görüş, temelde az gelişmiş ülke işçilerinin düşük ücretle çalışmalarına dayanmaktadır. Anılan yazar, kapitalist düzen içinde bağımsız bir değişken saydığı ücretlerin, tek başına uluslararası görece fiyatları belirlediği görüşündedir. Dolayısıyla, ücretlerdeki eşitsizlik, gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arası değişimdeki eşitsizliğin temel nedeni olmaktadır.⁹ Yoksul ülke işçileri de, batılı meslekdaşlarının hayat düzeyini sürdürselerdi, temel madde fiyatları önemli ölçüde yükselecekti. Oysa, asgari geçim düzeyinde yaşadıklarından ucuza üretilen temel maddelerin ihracı, eşitsiz değişimle sonuçlanmaktadır. Buna karşılık, iki az gelişmiş ülke arasındaki ticarete, benzer düşük ücretler nedeniyle, eşitsiz değişim sözkonusu olmayacaktır.¹⁰

Özetlenen tezin doğruluğu tartışılabilir. Ancak, buradaki amacımız yönünden önemli olan, Üçüncü Dünya Ülkelerinin bunu kabullenmeleri ve yeni ekonomik düzen çerçevesi içinde görmeleridir.

Sıraladığımız bu sorunlara karşı, bugüne dek uluslararası alanda ne gibi düzenlemeler yapılmıştır?

Bu amaçla başvuru başlıca tedbir, uluslararası temel madde anlaşmaları (UTMA) düzenlemektir. Üretici ve tüketici ülkeleri biraraya getiren bu anlaşmalarda, taban ve tavan sınırları arasında hareket edebilen bir referans fiyatı saptanır. Referans fiyatının geçerli olabilmesi için tampon stoklar ve/veya ihraç kotaları uy-

s. 35, Tablo 1.

⁸ IBRD, World Tables 1976, The John Hopkins University Press, Baltimore and London (1976) s. 472-73, Tablo 11'den alınmıştır.

⁹ Arghiri Emmanuel, Unequal Exchange, Monthly Review Press, 1972, s. 61; Atilla Aksoy (Derl.) Az gelişmişlik ve Emperyalizm, Gözlem Yayınları (Nisan 1975) İstanbul, Bölüm III'de eşitsiz değişim konusundaki tartışmalar özetlenmiştir.

¹⁰ Bu nokta, Güney-Kuzey ticareti yerine Güney-Güney ticaretinin artırılması yönünde bir dayanak olabilir. Bkz. Frances Stewart «The direction of international trade : gains and losses for the Third World», Helleiner (ed.) içinde, s. 99-100.

gulanır.¹¹ İki önlemin birlikte uygulanması şöyle yürütülür : Dünya fiyatlarında bir düşme görüldüğünü varsayalım. Bunu karşılamak üzere, referans fiyatından yapılacak alımlarla stoklar arttırılabileceği gibi ihrac kotalarında daralma yapılması yoluna da gidilebilir. Örneğin, Uluslararası Kalay Anlaşması'nda kalay stoku belirli bir düzeyi aştığında, Uluslararası Kalay Konseyi arz-talep dengesliğini sağlayıcı yönde kota kısıtlamaları koyabilir.¹²

UTMA'nın fazla başarılı oldukları söylenemez. Zira, taban fiyatını korumak için gerekli olan döviz, az gelişmiş ülkeler açısından kıtlığı çekilen bir unsurdur. Öte yandan, temel maddelerin bir kısmı, stoklamaya elverişli değildir.¹³ Bunlara, UTMA'nın gerektirdiği görüşmelerin güçlüğü de eklendiğinde, neden şimdiye dek yalnız birkaç mal için bu anlaşmalara gidilebildiği anlaşılır. Öte yandan, gerçekleştirilebilen anlaşmaların başarı dereceleri de sınırlı kalmıştır. Kaldı ki, UTMA başarılı olsalar da, ihrac gelirlerinde değil, çoğunlukla ihrac fiyatlarında kararlılık sağlamaya yöneliktir. Oysa, yoksul ülkelerin planlama çabaları açısından önemli olan, ihracat gelirlerinin kararlılığıdır.

Sayılan bu nedenler, dikkatleri UTMA'ndan daha farklı çözümlere yöneltmiştir. Bu çözümler, «telâfi edici ve destekleyici finansman» genel başlığı altında toplanabilir. Benzer amaçlarına rağmen, bu sonuncuların UTMA'ndan önemli bir farkı vardır : UTMA, piyasa mekanizmasının serbest işleyişine müdahaleyi gerektirir. Oysa, telâfi edici finansman, ihrac fiyatları ve kazancının kısa - dönemli dalgalanmasını veri olarak kabul edip, belirlenen bir normdan sapmaları telâfiye çalışır.¹⁴

Son yıllarda, telâfi edici finansmanın çeşitli biçimleri önerilmiş; bunlardan bir kısmı uygulamaya konulmuştur :

i. IMF'in 1963'de başlatıp 1966'da genişlettiği telâfi sistemi bunlardan biridir. Buna göre, temel madde ihracı nedeniyle dış ödeme güçlükleriyle karşılaşan ülkelere, Fon'daki kotalarının belirli bir oranına kadar 3-5 yıl vâdeli kredi açılır. 1975'deki değişiklikler sonucu, bir üyenin bir yılda, Fon'daki kotasının % 50'sine eşit kredi alabilmesi sağlanmıştır. Faizli olan bu kredilerin herhangi bir andaki birikimli toplamları ise kotanın % 75'ini ge-

¹¹ Boratav, s. 63.

¹² UN (1968) s. 29.

¹³ Geniş bilgi için bkz. Charles P. Kindleberger, International Economics, (3.bs.) Homewood, Illinois 1963, s. 256-59.

¹⁴ UN (1968) s. 23.

çemez.¹⁵ Krediyeye hak kazanmak için esas alınan norm, cari yıl ile önceki iki yılın ihracat gelirleri ortalamasıdır.

ii. IMF çerçevesinde geliştirilen telâfi edici finansmanda, ihracat gelirlerinin bir bütün olarak ele alınmasına karşılık, AET ile 46 yoksul ülke arasında imzalanarak 30 Ocak 1976 da yürürlüğe giren Lomé Anlaşması'nda, belirli temel maddeler açısından bir yaklaşım söz konusudur. Buna göre, herhangi bir temel maddenin «stabex» kısaltmasıyla bilinen bu telâfi sisteminden yararlanabilmesi için, o maddenin bir önceki yıl toplam ihracat geliri içinde en az % 7,5 luk paya sahip olması gerekir. Ayrıca, o maddenin AET'ye ihracatından elde edilen gelirin önceki 4 yıl ortalamasının altına düşmüş olması şartı da aranır. Aradaki farkın 5 yıl vâdeli ve faizsiz bir kredi olarak ilgili ülkeye aktarıldığı ve 11 tarımsal hammadde ile demir cevherini içeren stabex sisteminde, «enaz gelişmiş» ülkelere açılmış kredilerin başışa dönüştürülme olasılığı da mevcuttur. Yine aynı ülkeler için, yukarıda andığımız % 7,5 oranı yerine % 2,5 oranı da yeterli görülebilmektedir. Lomé Anlaşması'na sonradan katılan ülkelerle, taraf olan yoksul ülke sayısı 52'ye yükselmiştir.¹⁶

Afrika, Karaippler ve Pasifik ülkelerini içeren, 5 yıl süreli Stabex sistemi ilk uygulama dönemi olan Haziran 1975 - Haziran 1976 arasında başarılı sayılabilir. Her yıl ayrılacak 75 milyon SDR'ın oluşturacağı 375 SDR'lık fonun ilk dönemdeki dilimi, talepleri karşılamaya yetmiştir. 71,8 milyon SDR dolayındaki bu yardımı, alan ülkelerden özellikle zengince olanların ihracat gelirleri arttığında fona geri ödemeleri beklenmektedir.¹⁷

Bu başarısına rağmen, stabex sisteminin dünya ticaretini AET'na doğru yapay biçimde saptırıcı eğilimler yarattığı gözden kaçırılmamalıdır. Öte yandan, program salt temel maddeleri içermekte; biraz işlenmiş olanlar program-dışı bırakılmaktadır.

iii. Temel maddeler konusundaki gelişimin son halkası, 26 Ocak - 7 Şubat 1976'da Manila'da 77'ler grubunca düzenlenen Manila Bildirisi ve Eylem Programı'dır. IV. UNCTAD'a sunulan ve temel maddelere ilişkin geniş bir programı içeren bu belgelerde ileri sürülen başlıca öneri, Bütünleştirilmiş Temel Maddeler Programı (BTMP) ile Ortak Fon kurulmasıdır. BTMP'nin esası, 10'u öncelikli olmak üzere 18 madde için eşgüdüm sağlayacak UTMA'ya gi-

¹⁵ «Department of Treasury» s. 13-14.

¹⁶ Department of Treasury, s. 15-16; Boratav, s. 67.

¹⁷ Ahmet Aker, «OPEC Önderliği ve Üçüncü Dünya Tavrı» **Gelişme Dergisi**, 1976 Özel Sayısı, ODTÜ (Ankara 1976) s. 52.

dilmesidir.¹⁸ Programın işlerlik kazanabilmesi ise, uluslararası mülkiyette 6 milyar dolarlık Ortak Fon'un oluşturulmasına bağlıdır. 2 milyarını taraf ülkeler, kalanı borçlanmayla sağlanması tasarlanan bu Fon, tekil UTMA'nın başlıca finansman kaynağı olarak, olağanüstü durumlarda kredi de verecekti. Öte yandan, çeşitli temel maddeler fiyat ve ticaret hacmi yönünden farklı konjonktürler içinde bulduklarından tampon stokların finansmanında tasarruf olanağı doğacaktı. Zira, bir kliring düzeni getirecek olan Ortak Fon, dengesizlikleri gidermek üzere, bir temel maddenin satışından elde edilecek gelire, bir başka temel maddeyi satın alabilecekti.

Ortak Fon kuruluşu, gelişmiş Batı ülkelerince çekici görülmemektedir. Bunun başlıca nedeni, 77'ler grubunun oy çokluğu kazanacağı Fon yönetiminin, temel madde fiyatlarını uzun dönem denge fiyatının üzerinde tutacağı kuşkusudur. Nitekim, İngiliz resmi görüşü, temel madde fiyatlarının enflasyon üzerinde bir cins «dişli çark etkisi» (ratchet effect) yaratarak, yükselme yönünde ücretleri de etkilediği halde, düşme eğiliminin ücretleri düşürmediği yönündedir.¹⁹ Carter Hükümeti de, temel madde fiyatlarını yükseltici düzenlemeler içeren bir fon oluşumuna karşı olduğunu resmen açıklamıştır.²⁰

Cenevre'de 1977 Mart'ında yapılan Ortak Fon görüşmeleri geniş ölçüde, açıklanan bu nedenlerle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Aslında, petrol-üreticisi olanlar dışındaki yoksul ülkeler ihracatının % 40-50 kadarını ilgilendiren bu büyük program, batılı ülkelerde benimsenmemekle birlikte, kesin bir tavır da alınmayarak, sürüncemede bırakılmaktadır. Nitekim, Kuzey-Güney diyalogu olarak bilinen Uluslararası Ekonomik İşbirliği Konferansı'nın (CIEC) 30 Mayıs-2 Haziran 1977 Paris görüşmelerinde, Ortak Fon ilke olarak benimsenmekle birlikte, üzerinde çalışılması gerektiği yönünde bir karara varılmıştır.²¹ Gelişmiş ülkeler, Ortak Fon yerine, daha etkili olabildikleri UTMA'nı sürdürme çabası içindedirler.

¹⁸ Söz konusu 18 madde muz, boksit, kakao, kahve, bakır, pamuk, sert elyaf, demir cevheri, jüt ve jüt ürünleri, manganez, et, fosfat, kauçuk, şeker, tomruk, kalay ve çeşitli bitkisel yağlardır. UN-Proceedings of the United Nations Conference on Trade and Development - Forth Session, Nairobi (5-31 May, 1976) Vol. I, Report and Annexes, New York 1977, s. 113. Ayrıca, bkz. Aker, s. 50-51.

¹⁹ «Crucial talks on UNCTAD's Common Fund plans» **Financial Times**, November 7, 1977, s. 14.

²⁰ Department of Treasury, s. 10-11.

²¹ IMF Survey, June 6, 1977, Vol. 6, Nr. 11, s. 161.

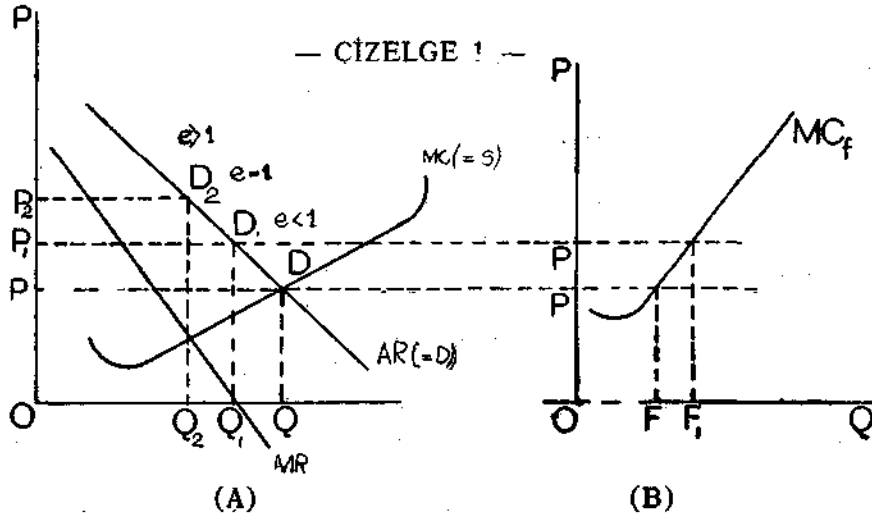
Buraya dek özetlenen öneri ve uygulamaların salt amaç yönünden dahi ihracat fiyat ve/veya gelirlerinde kararlılık sağlamanın ötesine geçmediği ortadadır. Oysa, başlangıçta belirtildiği üzere, temel madde üreticisi ülkelerin kararlılık dışında, ticaret hadlerinin aleyhlerine dönmesi ve eşitsiz değişim nedeniyle uğradıkları kaynak kaybı gibi sorunları söz konusudur. Diğer bir deyişle, temel madde anlaşmaları, fiyat eğilimlerini değil dalgalanmalarını denetim altında tutmaya yöneliktir. Gelişmiş ülkeler, temel madde fiyatlarında kararlılığı kendi ekonomik çıkarları açısından gerekli bulmuşlar; fiyat yükseltici düzenlemelerdense kaçınmışlardır. Örneğin, A. B. D. Hazinesi, Ortak Fon'un yoksul ülkelere kaynak aktarması ve fiyatları uzun dönem denge fiyatları üzerine çıkarıcı yönde kullanımına kesinlikle karşı çıkmıştır²².

Özetle, ihraç fiyat ve/veya gelir kararlılığına yönelik önlemlerin etkinlik derecesi bir yana, ticaret hadleri ve eşitsiz değişim sorunları yine çözümsüz kalmaktadır. Ticaret hadlerindeki aleyhe gelişmeyi engellemenin bir yolu, temel madde fiyatlarını üretimlerinde kullandıkları mamul madde fiyatlarındaki artışlara koşut biçiminde artırma anlamında, «endeksleme» dir. Bu şekilde tanımlandığında endekslemenin eşitsiz değişimi ortadan kaldıramıyacağı açıktır. Zira, artışlar başlangıçtaki eşitsiz duruma bina edilmektedir. Bu gerçekler, temel madde ihracatçısı ülkeleri, aralarında «üretici birlikleri» kurarak, monopolcü güçlerinden yararlanma yoluna itmiştir. Aynı yöndeki diğer önemli etken, başarılı görülen OPEC örneğidir.

II. FİYAT YÜKSELTİCİ KARTELLERİN BAŞARI OLASILIKLARI :

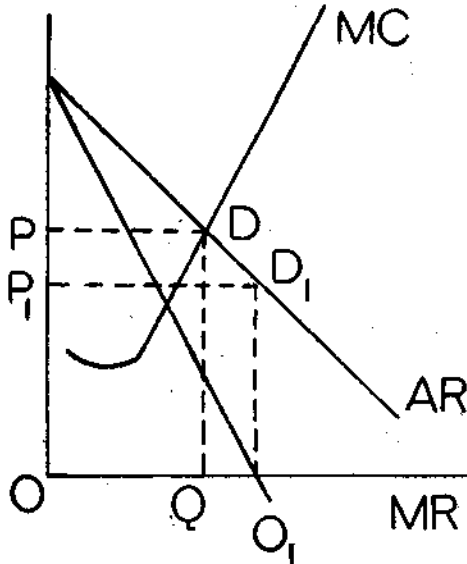
Bu kesimde araştıracağımız sorun, belirli bir temel madde üreticilerinin toplam arzı sınırlandırarak fiyatı yükseltici üretici birliği kurmaları halinde, monopolcü güçlerinden ne ölçüde yararlanabilecekleridir. Diğer bir deyişle, aynı temel madde üreticilerinin oluşturacağı bir fiyat kartelinin başarı koşullarıdır. Soruna, ilkin geleneksel mikroiktisat kuramı açısından yaklaşalım.

²² Department of Treasury, s. 10-11.

Çizelge 1 (A) da* AR, bir a malına yönelik dünya talebini gösterir. Kartelleşen üreticilerin toplam arzını MC ile gösterelim. Bilindiği üzere, kısa dönemde ve tam rekabet şartları altında MC, kartele katılan firmaların marjinal maliyet eğrilerinin yatay toplamıdır. Tam rekabet varsayımı altında a malının dünya piyasasındaki fiyatı OP'de oluşacak; OQ miktarında mal dış ticarete konu olacaktır. Buna karşılık, kartelin piyasaya sunulan mal miktarını OQ'nun altına düşürerek fiyatı yükseltmesi halinde -QQ₁ aralığında - toplam ihracat gelirini $OP \times OQ = OQDP$ alanının üzerine çıkarması olasıdır (**).

* Çizelge'de, daha önce tam rekabet koşulları altında sunulan malın monopolleştiği; talep ve maliyet yapısında hiç bir değişme olmadığı varsayılmıştır.

(**) Bu olasılığın her arz ve talep koşulu altında geçerli olmaya bileceği gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim, yandaki çizelgede tam rekabet koşulları altındaki denge üretimi, marjinal gelirin sıfır olduğu üretim hacminden küçüktür. Q₁ noktası Q'nun sağındadır. Dolayısıyla, maksimum ihracat gelirine üretimi azaltarak değil, QQ₁ kadar fazlaştırmak ulaşılabilir.

Maksimum ihracat gelirine marjinal hasılatın sıfır olduğu OQ_1 üretim hacminde ulaşılır. Zira, fiyatın OP_1 'e yükseldiği söz konusu durumda, talep eğrisinin nokta esnekliği 1'e eşittir. AR eğrisi ile eksenler arasına çizilebilecek en büyük dikdörtgen alanının $OQ_1D_1P_1$ olduğu açıktır. Zira, Q_1 noktasından sonra MR eksi değerler almaya başlamaktadır. Ne var ki, bu durum maliyetlerin dikkate alınmadığı ya da sıfır olduğu hallerde geçerlidir. Kartelin amacı, ihracat gelirini maksimize etmekse, optimal durum, yine bu OQ_1 üretim miktarıdır. Eğer a malının üretiminde kullanılan girdilerin alternatif maliyeti sıfırsa, söz konusu politika rasyoneldir. Üretim daralmasıyla atıl kalacak girdiler başka kullanım yerlerine aktarılabilirse, kartel için optimal üretim hacmi, geleneksel monopol teorisinde bilindiği üzere $MR = MC$ durumudur.²³ Fiyatın OP_2 'ye yükseleceği bu yeni denge durumunda, kartele katılan firmalar kâr maksimizasyonuna ulaşacaklardır. Ancak, talep eğrisinin fiyat esnekliğinin 1'den büyük olan kesimine geçildiğinden, toplam ihracat geliri, öncesine oranla azalacaktır — $OQ_2D_2P_2 < OQ_1D_1P_1$.

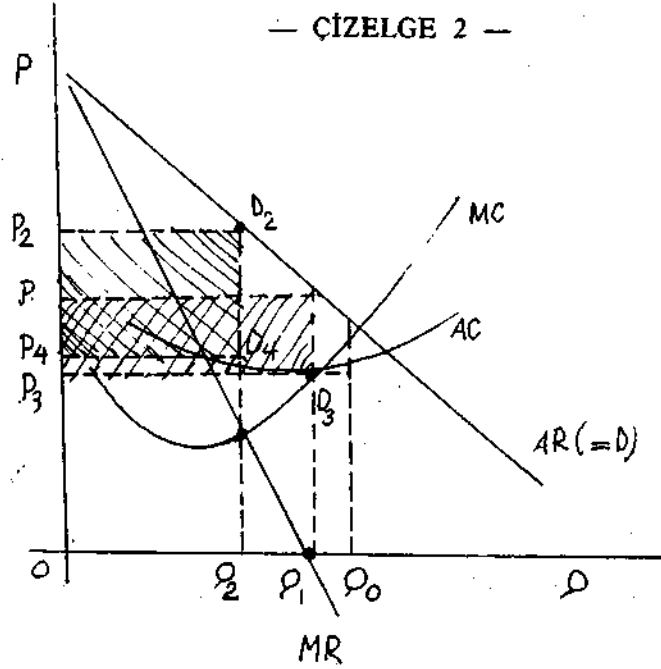
Buraya dek, soruna salt kartele katılan firmaların amaçları açısından baktığımız gözden kaçmamış olsa gerek. Oysa, diğer girdilerin alternatif kullanım yeri olmasa bile, temel madde üreticisi ülke ya da ülkelerin, en yüksek ihracat geliri elde etme amacı ile işgücü istihdamını fazla azaltmama arasında bir seçim ya da uzlaşma yapmaları beklenebilir.

Kartelleşmeyi özendirmekten öte bir devlet müdahalesinin olmadığı varsayılırsa, kâr maksimizasyonu yapan firmaların OQ_2 kadar malı OP_2 fiyatından satmaları doğaldır. Ancak, Çizelge 2'deki gibi, ihracatçı devletin (yada devletlerin) firmalara OQ_1 kadar malı OP_1 fiyatına arzetmelerini sağlamak üzere $P_2P_4D_4D_2$ — $P_1P_3D_3D_1$ kadar sübvansiyon vermesi, hem ihracat gelirlerini azamileştirip hem de de istihdamı fazla düşürmemeye yardımcı olacaktır.*

Çizelge 1 (A), monopol konusu yapılabilen her malın fiyatının yükseltilebileceğini ortaya koymaktadır. Ancak, fiyat yükselten bir kartelin başarılı olma koşulları, bu genel çerçeveyi aşan sayı ve özellik taşırlar. Kaldı ki, anılan çözümlerde, monopolün varlığı bir varsayım olarak kabul edilmiştir. Oysa, aynı temel madde ihracatçısı ülkelerin monopol gücüne sahip bir kartel oluşturup oluş-

²³ Bu nokta hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Harry G. Johnson, *Economic Policies Towards Less Developed Countries*, The Brookings Institution, 1967, s. 154-55

* Bu durumda bile istihdam seviyesinin kartelleşme öncesine oranla yine düşük kalacağı açıktır. Zira $OQ_0 > OQ_1$.

turamiyacakları, asıl tartışılması gereken noktadır. Bu amaçla, ilkin bir temel maddenin başlıca üreticilerinin kartelleşmeye istekli olmaları halinde, kartelin başarılı olma koşullarını araştıracağız. İkinci olarak inceleyeceğimiz nokta ise, bu yolda karşılaşılabilecek çeşitli güçlüklerdir.

Anılan noktalara hem kuramsal açıdan, hem de başlıca temel malların ve piyasalarının özellikleri açısından bakacağız. Temel maddelerin,

i. Genellikle tropikal bölgelerde üretilen kahve ve muz gibi yiyecekler; ii. Jüt ve kauçuk gibi tarımsal hammaddeler ve iii. madenler şeklindeki ayırımına yine bağlı kalacağız. Başarı şartlarını genellikle bu üç grup çerçevesinde tartışacak, gerektiğinde tek bir mala ilişkin örnekler üzerinde duracağız. Başarılı bir kartelleşme örneği sayılan petrole ise, daha çok, diğer maddelerle karşılaştırma amacıyla değineceğiz.

A. Talebin Fiyat Esnekliği Açısından :

Kartel konusu mala yönelik talebin fiyat esnekliği düşük olmalıdır. Fiyatın yükseltilmesiyle ihracat gelirinde sağlanacak artışın, anılan esnekliğin düşüklüğü oranında yükseleceği açıktır. Esnekliğin 1'den büyük olması halinde, toplam ihracat gelirinde, kartel - öncesine oranla azalma meydana geleceğine değinmiştik.

Hemen belirtelim ki ,burada kastedilen nokta değil, ark esnekliği- dir. Başka bir deyişle, önceki yıllarda geçerli olmuş çeşitli fiyatlar karşısındaki esneklik sözkonusu edilmektedir. Başlıca temel mad- deler talebinin fiyat esnekliğini belirleyen etkenler şöylece sırala- nabilir :

i. Esneklik, ithalâtçı ülkeler toplam tüketiminin, ithalatla kar- şılanan bölümünün genişliği ölçüsünde düşecektir.²⁴ Gelişmiş ülke- lerde çeşitli temel maddelerin tüketim miktarını gösteren sayısal bilgiler mevcut değildir. Bununla birlikte, tropikal bölge ürünleri- nin hemen tamamının ithalâtla karşılandığı söylenebilir. Salt bu ölçüte göre, çay, kahve ve doğal kauçuğa yönelik talebin fiyat es- nekliğinin düşük olması beklenir.

ii. İkame malları az sayıda olmalıdır. Başka bir deyişle, kar- tel konusu malın kartel - dışı rakip mallarla arasındaki çapraz es- neklik düşük olmalıdır. Dolayısıyla, birbiri yerine ikame edilebi- len maddeleri kapsayan çok-mallı üretici birlikleri oluşturulması, başarı şansını artıracaktır. Örneğin, aluminyum/bakır fiyat oranı, yaşadığımız yüzyıl boyunca düşme eğilimi gösterdiğinden alumin- yumun, bakır yerine kullanımı artmıştır.²⁵ Bu nedenle, anılan iki malı kapsayan bir kartelin başarı şansı daha fazladır.

Birlikte ele alındığında, tropikal yiyecek ve içecek maddele- rinde ikame esnekliği düşüktür. Zaten, tüketim alışkanlıkları ve tüketici talebi kısa ve orta - dönemli fiyat değişmelerine fazla du- yarlı değildir. Bununla birlikte, A. B. D.'nde 1947, 1950 ve 1954 yıl- larında kahve fiyatlarındaki ani ve büyük sıçramanın tüketimde önemli azalmalara yol açtığı da saptanmıştır.²⁶

Buna karşılık, tarımsal hammaddelerin çoğu, sentetik ikame mallarının rekabetine açıktır. Sert lifler, jüt ve doğal kauçuk bun- lar arasındadır.*

Başlıca temel maddelerin birbirleri dışındaki ikame esnekliği oldukça düşüktür. Hemen hemen vazgeçilemez birçok kullanım yeri olan petrolün ise özel bir durumu vardır. Kaldı ki, son yıllara kadar, yakın ikame maddelerine oranla fiyatının düşük tutulması, petrolün geçerli fiyatlar kesimindeki talep esnekliğini sıfır dolay-

²⁴ Paul Streeten, «The dynamics of the new poor power», G. K. Helleiner (ed.) içinde, s. 83.

²⁵ Marian Radetzki, «The potential for monopolistic commodity pricing by developing countries», G. K. Helleiner (ed.) içinde, s. 69.

²⁶ Cheryl Payer, «Coffee» Cheryl Payer (ed.) içinde, s. 158.

* Petrol fiyatlarındaki yükselme, gelişmiş ülkelerde çoğu petrole dayanan böylesi sentetik maddeler üretimini geniş ölçüde sarsmıştır.

larına düşürmüştü. Düşük petrol fiyatı, yakın ikame malları üretimini baltalamıştır. Örneğin, dünya kömür üretimi 1975/76 döneminde yalnız % 3 artmıştır.²⁷ Gerçekten, petrol fiyatları 1947-71 arasındaki 24 yıllık dönemde, arz ve talebin serbestçe oluşturacağı altında ve sabit tutulmuştur. Böyle yapılması, endüstriyel maliyetlerin yükselmesini engellemek üzere arzı denetleyen petrolcü şirketlerle, başlıca alıcılar durumundaki endüstriyel ülkeler arasındaki bir kompromiyle mümkün olmuştur. OPEC'in kurulmasıyla, petrolcü ülkeler de devreye girmiş, «ikili piyasa», «üçlü piyasa» ya dönüşmüştür.²⁸

Öte yandan, petrolün ikamesinde kısa dönemde teknik güçlükler vardır. Kapatılmış kömür ocaklarının açılması, su enerjisinden yararlanmayı genişletme, atom enerjisi kullanımını hızlandırma masraflı ve zaman alıcı süreçlerdir.²⁹

iii. Gıda maddeleri fiyatlarında yapılacak bir artışın büyük kısmı, nihaî tüketicilere yansımaktadır. Zira, genellikle önemli bir işlenme sürecinden geçmeyen bu maddeler, hemen hemen ithal edildikleri biçimde tüketiciye sunulurlar. Oysa, sözgelimi bakır fiyatının yükseltilmesi, yapımında bakır kullanılan nihaî ürünün fiyatını, ancak içerdiği bakır oranında yükseltecektir.³⁰ Dolayısıyla, madenlere yönelik talebin fiyat esnekliği, gıda maddelerinden daha düşüktür.

iv. Belirli malların üretiminde girdi olarak kullanılma durumundaki temel maddelerin nihaî ürünlerdeki paylarından tasarruf etme olanağı bulunmamalıdır. Oysa, teknolojik gelişmeler birim mal içindeki temel madde oranını düşürücü rol oynayarak, bu maddelerin fiyat esnekliğini yükseltmiştir. Benzer biçimde, temel maddeleri daha az kullanan mallara talep kaymasının güç olması beklenir. Diğer bir deyişle, esnekliğin düşük olması için, herhangi bir temel maddeyi girdi olarak yüksek oranda kullanan bir mal ile, düşük oranda kullanan ya da hiç kullanmayan bir başka mal arasındaki çapraz - esneklik düşük olmalıdır.³¹ Ne var ki, genel eğilim, bütünüyle aksi yöndedir. Gerçekten, ithal malı temel maddeleri çok az kullanan **engineering** ve kimya endüstrilerinin oransal önemi artarken, aynı maddeleri daha çok kullanan tekstil, de-

²⁷ UN - World Economic Survey 1976 - Current Trends in the World Economy, New York 1977, s. 15-16.

²⁸ Mana Saeed Al-Otabia, OPEC and the Petroleum Industry, Croom Helm (London 1975) s. iii, vii-viii.

²⁹ Radetzki, s. 55.

³⁰ Ibid., s. 63.

³¹ Streeten s. 83-84.

ricilik ve giyim eşyası endüstrileri gerilemiştir. Öte yandan, batılı tüketicinin besin maddelerine ayırdığı gelir bölümünün giderek daha büyük kısmı sürüm, reklâm ve dağıtım giderlerini karşılamaya yöneldiğinden, ithalat konusu fizikî temel maddelere yönelen kısım azalma eğilimi göstermiştir.³²

B. Arzın Fiyat Esnekliği Açısından :

Çizelge 1'de, kartel konusu madde arz eğrisinin yalnız kartel üyesi ülkeler arzlarının dikkate alınarak çizildiği gözden kaçmamış olsa gerek. Oysa, bir kartel söz konusu maddenin tüm az gelişmiş üretici ülkelerini içerse de, gelişmiş ülkelerin mevcut ve potansiyel rekabetine açıktır. Bu nedenle, başarılı kartelin şartlarından biri, ele alınan madde dünya ihracatının büyük bölümünün kartelin denetimi altında olmasıdır.³³ Yoksa kartel - dışı ülkelerin dünya piyasasına sürecekleri maddeler, kartelin yerleştirmek istediği fiyatı düşürecektir. Buna karşılık, kartel dünya ihracatının kayda değer bölümüne sahip olduğunda, bir cins «fiyat önderliği» işlevi görerek, kartel - dışı gelişmiş ülke ihracatçılarının da, saptanan yüksek fiyatlara yönelmesine yol açabilir.*

TABLO 3
Uluslararası Temel Madde Ticaretinde Kümelenme
(1967 - 69 ortalaması)

Temel Madde	Gelişmekte olan ülkelerin payı (1)	6 büyük üretici ülkenin payı (2)	Temel Madde	Gelişmekte olan ülkelerin payı (1)	6 büyük üretici ülkenin payı (2)
Kakao	100,0	78,7	Boksit	79,6	74,7
Kopra	99,1	87,2	Hindistan cevizi yağı	79,6	74,7
Abaka	98,9	97,5	Kabuklu yemiş yağı	79,1	75,2
Sisal	96,3	88,0	Petrol	76,0	58,5
Muz	95,4	69,0	Şeker	75,3	47,2
Kahve	94,4	61,8	Kauçuk	72,3	67,6
Jüt	93,8	93,8	Kenevir tohumu yağı	65,8	65,8
Tomruk	87,9	64,0	Manganez	60,5	51,0
Hurma yağı	82,6	79,8	cevheri	60,2	53,9
Çay	82,6	74,9	Fosfat kayası	60,0	59,8
Kabuklu yemişler	82,0	66,7	Balık	60,0	59,8
Kalay	80,7	79,8	Pamuk	57,1	36,3
			Bakır	56,4	54,6

Kaynak : IBRD, Radetzki'den naklen, s. 60, Tablo 3.

³² Maizels, s. 33.

³³ Kimi yazarlar, bir kartelin söz konusu ürünün piyasaya arzının en az 2/3'ünü sağlayan firmaları kapsamına alması gerektiğini ileri sürmektedirler. Bkz. Tevfik Pekin, Ekonomiye Giriş, Ege Üniv. İkt. ve Tic. Bil. Fak. Yay. (Bornova 1975) s. 139-40.

* Ancak, bu durumda, kartelin saptadığı fiyatın altına düşüleceği açıktır.

Bu açıdan bakıldığında, oldukça iyimser sonuçlara varılabilir. Zira, Tablo 3'ün (1) numaralı sütunlarında görüldüğü üzere 24 temel madde ihracatında, Üçüncü Dünya ülkeleri % 50'yi, 12 maddede ise % 80'i aşan paylara sahiptir. Kakao, kopra, muz gibi ürünlerde bu oran % 100'e yakındır.

Bununla birlikte, kısa dönemde bile arz üzerinde etkili olabilecek iki noktaya dikkati çekmek gerekir. Bunlardan ilki, gelişmiş ülkelerin daha çok stratejik maddelerde sahip oldukları stoklardır. Özellikle A.B.D. ve Kanada'nın çeşitli temel madde stoklarını dünya piyasasına çıkartması, arz esnekliğinin kısa-dönemde bile yükselmesi sonucunu doğurabilir. İkincisi ise, hurda maddelerin yeniden kullanılabilir duruma getirilmesiyle devreye sokulmasıdır. Birçok maden için toplam arzın kaynaklarından birini oluşturan bu süreç, fiyat yükselmeleri karşısında hızlandırılarak arzın fiyat esnekliğini kısa - dönemde yükseltebilir.

Buraya kadar, soruna kısa - dönemli bir yaklaşım yapmış bulunuyoruz. Oysa, orta ve uzun - dönemli yaklaşım arz esnekliklerinin daha farklı değerler kazanmaları sonucunu verebilir. Gerçekten, kartelin dünya piyasasına yüksek fiyatı empoze ettiğini varsayarsak, kartel konusu malın arzını yükseltici eğilimler doğması doğaldır. Şimdilik, kartele dahil ülke üreticilerinin kendilerine düşen ihracat kotalarını aşmadıklarını varsaysak bile, kartel - dışı ülkelerde üretim ve ihracatı artırma eğilimleri belireceği; daha önce üretici olmayanların bile, bu yola gidebilecekleri ortadadır.

Sözgelimi, pamuk, muz, şeker ve yağlı tohumlar üretimi, coğrafi açıdan oldukça yaygındır. Böylesi maddelerde oluşturulacak bir kartel, kartel - dışı üretimi hızla arttıracığından başarılı olmaz. Ağaçlardan elde edilen maddelerde ise, ağaç dikme ile ürün alma dönemi sırasında sabit kalan arz esnekliği, dönem sonunda birden yükselecektir. Madenlerde ise, yeni rezervlerin bulunması ve işletilmesi, genellikle kısa ve orta - dönemi aşan sürelerin geçmesini gerektirir.³⁴

Sonuç olarak, çeşitli maddelerin uzun dönemdeki arz esnekliklerinin kısa dönemdekinden yüksek olacağı söylenebilir. Ancak, burada ilginç bir paradoksa dikkati çekmek isteriz. Gelişmiş ülkeler, kartelin uzun ömürlü olmayacağı kanısındaysalar, arzı artırıcı önlemler alma yoluna gitmeyeceklerdir. Böyle yapmaları ise, arzı uzun dönemde bile arttırmayacağından, kartelin başarı şansını yükseltecektir.

³⁴ Radetzki, s. 59-60.

C. Kartel - İçi Arzın Sınırlandırılması ve Paylaşımı Açısından :

Karteller yoluyla temel madde fiyatlarını yükseltmenin, diğer koşullar yanı sıra, arzı daraltmayı gerektirdiğine değinmiştik. Çizelge 1 (A) ışığında, toplam ihracat gelirinin maksimize edilmesi amaçlandığında, fiyatın OP_1 'e yükseltilmesi için arzın OQ_1 'e düşürülmesi, yani Q_1Q kadar azaltılması gerektiğine değinmiştik.

1. İhracat Kotaları :

Fiyat yükseltici kartelin işleyebilmesi için, dünya piyasasına sunulacak toplam arzın, kartel üyeleri arasında saptanacak bazı ölçütlere göre bölüştürülmesi gerekir. Aslında, «ihracat kotaları» olarak bilinen bu uygulama, geleneksel mal anlaşmalarında da görülmektedir. Şu farkla ki, böylesi anlaşmalarda üretici ülkeler yanı sıra, tüketici ülkeler de yer alırlar.* Ayrıca, güdülen amaç, temel madde fiyatlarını yükseltmek değil, belirli sınırlar arasında istikrarı kavuşturmadır.** Araştırdığımız kartel tipinde ise, yalnız üreticiler yer alacaktır. Ancak, toplam arzın dağıtımını açısından, geleneksel madde anlaşmalarındaki gibi ülke kotalarının saptanması sorunuyla yine karşılaşılacaktır.

Kartele yönelecek muhtemel dünya talebine uygun biçimde ülke kotalarının saptanması, kartelin işlerliği yönünden şarttır. Ne var ki, özellikle arzın talebi aştığı piyasalarda bu işlem daha da güçleşir. Buradaki temel çelişki şudur : Her kartel üyesinin ulusal çıkarı toplam arzın en büyük payını almaktadır. Oysa, kotalar toplamının minimize edilmesi, bir bütün olarak hepsinin çıkarıdır. Çizelge 1 (B) de kartele katılan tek bir F ülkesinin kâr maksimizasyonu gösterilmiştir. Kartel kuruluşundan önce, tam rekabet koşullarının varlığı varsayımı altında, F ülkesi OP fiyatının marjinal maliyetine eşit olduğu OF kadar üretim yapacaktı. Kartel nedeniyle fiyatın OP_1 'e yükseldiği kabul edilirse, F ülkesi üretimini OF_1 'e çıkartmayı kârlı bulacaktır. Oysa, kartelin başarısı, F'nin üretim ve ihracatının OF_1 'in altına düşürülmesini gerektirir. Bu nedenle, kartel üyelerine kota tahsisi bir zorunluluktur.

* Temel madde anlaşmalarında üretici ve tüketici ülkelerin eşit biçimde temsili, Havana Charter'ı adıyla bilinen, 24 Mart 1948'de imzalanmış Charter for an International Trade Organization'ın getirdiği bir zorunluluktur.

** 1963 yılında yürürlüğe giren Uluslararası Kahve Anlaşması, bu konudaki istisnalardan biridir. Anılan Anlaşma, satılacak kahve miktarını sınırlayarak, fiyatını yükseltme amacını da içeriyordu. Bu amaçla, tahmin edilen yıllık kahve tüketimi, anlaşmaya taraf üretici ülkelere tahsis edilen kotalarla karşılanmaya çalışılıyordu. Payer, «Coffee» s. 161.

Kotaların belirlenmesinde akla gelecek ilk ölçüt, kartel üyelerinin geçmiş yıllarda dünya ihracatı içindeki paylarının ortalaması olabilir. Ancak bu yolun önemli sakıncası, kotalara esneklik vermeyip, bir anlamda dondurmasıdır. Gerçekten, çeşitli üyelerin verimlilik ve/veya maliyet yapılarında hızlı değişimler oluyor ya da dünya talebinde belirli bir üyenin malına talep kayması görülürse, kotaların yeniden belirlenmesi istenmektedir.

Benzer bir güçlük, üyelerin aynı maddenin çeşitli tiplerinin üretiminde uzmanlaşmalarında görülecektir. Dünya talebinin artma eğilimi gösterdiği tipi üreticiler, kotalarının yükseltilmesini isteyeceklerdir. Bu durumda, maddenin başlıca tipleri için ayrı kotalar saptanması yoluna gidilebilir. 1962 Uluslararası Kahve Anlaşması'nda, «robusta» tipi kahve talebi yükseldiğinden, 1966'da, 4 kahve tipi için ayrı kotalar koyma yoluna gidilmiştir.³⁵

Öte yandan, etkin ve düşük - maliyetli üreticilerin kartele katılma konusunda gönülsüz davranmaları doğaldır. Bunlara, dünya piyasasının zaman içinde artan bir payını garantilemek gerekir. Yoksa, kartel dışında kalmayı daha yararlı bulacaklardır. N. Kaldor'ca önerilen bir başka çözüm, her üretici ülke için,* önceki ihracatını kota payına eşitleyecek oranda ihracat vergisi koymaktır. Düşük maliyetli ülke, bu amaçla daha yüksek oranda vergi koymak zorunda kalacaktır. Daha sonra, başlangıçtaki kotalar, zaman zaman gözden geçirilmeli; düşük maliyetli üreticileri korumak için, vergi oranı ortalamanın üzerinde bulunan ülkelerin payları arttırılmalıdır.³⁶ Kartelce tek bir fiyat saptanması, bir başka sorun daha yaratır. Kotalar, her üreticinin marjinal maliyetlerini eşitleyici biçimde dağıtılamazsa - ki bu olanak dışıdır - her üreticinin kâr maksimizasyonunu gerçekleştirdiği fiyat farklı olacaktır.³⁷ Burada, yine marjinal maliyet eğrisi daha düşük olanların yoksun kaldığı kâr miktarları, kota tahsisinde dikkate alınabilir.

Sonuç olarak, kotaların çeşitli çıkarları dengeye getirici ve zaman içinde belirecek değişimlere uyarlanabilecek esnekliği taşıyıcı olmaları gerektiği söylenebilir. Dünya talebi artma eğilimi gösteren maddelerde, kota tahsisinde yapılacak değişiklikler daha kolay gerçekleştirilebilir. Çünkü, yükselen talep, kotalar toplamını yükseltme fırsatı kazandıracaktır.

³⁵ UN (1968) s. 14.

* Aynı ülke içindeki çeşitli üreticilerin maliyet yapıları da farklı olabilirse de, bu ölçüde ayrıntılara girmenin kota idaresini olanaksızlaştıracığı düşüncesiyle, soruna üretici ülkeler düzeyinde yaklaşmakla yetinilmiştir.

Kotaların saptanması sorununun kartel düzeyinde çözüldüğü mü varsaysak bile, ortada bir başka sorun kalmaktadır: Tek bir üye ülkenin yurtiçi üretimini kendine düşecek kota payını aşmayacak biçimde denetlemesi. Bu amaçla çeşitli önlemler uygulanabilir:

i. Kartel konusu malın arz esnekliğine göre, yurtiçi arzı ülke kotasına eşitleyecek fiyatın hükümetçe saptanması, bunlardan biridir. Bu, doğrudan doğruya hükümetin sürüm komitelerince uygulanabileceği gibi, katlı döviz kuru ya da ihracat vergisi konulması gibi dolaylı yollarla da gerçekleştirilebilir.

ii. Gerekli girdilerin denetimi bir başka seçenek olabilir. Sözgelimi, ekilecek arazinin sınırlandırılması; tohum ve gübre satışının denetimi gibi.

iii. Üreticinin satış ya da kârını vergilendirme gibi mali; kredi sınırlandırılması gibi parasal önlemler alınabilir.

iv. Belli bir miktarı aşan üretim daha yüksek oranda vergilendirilebilir.

Önerilen tedbirlerin herbiri çeşitli yönlerden yetersiz kalabilir ve sakıncalar taşır.³⁶ Örneğin, ekilecek arazinin sınırlandırılması, yerimlilik artışlarının yaratacağı fazla ürünü önleyemez. Ayrıca, kaynakların etkin dağılımı bozular. Şöyle ki, arazi sınırlandırılması, «ekim hakkı» kazanmış arazi fiyatlarını yükselteceğinden, işgücü, gübre gibi girdiler artırılarak entansif tarıma gidilecektir. Buna göre, arazi birimi - diyelim dönüm - başına hasılda büyük artışlar görülür. Diğer girdiler için birim başına hasıla ise düşer. Kartel, arazi fiyatını yükselttiğinden, kâr maksimizasyonu sağlamak isteyen çiftçi o denli entansif tarım yapacaktır ki, arazi dışındaki girdilerin marjinal hasılları, aynı girdilerin, sınırlandırma konusu olmayan arazilerdeki hasıllarının çok altına düşecektir.³⁷ Böylece, girdilerin çeşitli kullanım yerlerindeki marjinal hasılları eşitlikten uzaklaştığından kaynak dağılımı da etkinlikten uzaklaşacaktır.

Üretim denetlemesinin işsizlik, kaynakların âtil kalması, gelir dağılımında yeni eşitsizlikler gibi kısa dönemde yaratacağı diğer

³⁶ UN (1968) s. 65.

³⁷ Yurtiçi karteller yönünden benzer bir durum ve çözüm biçimi hakkında bkz. George J. Stigler, *The Theory of Price*, (gözden geçirilmiş bs.) New York 1964, s. 247-48.

³⁸ Bu konuda bkz. UN (1968) s. 65-66.

³⁹ Stigler, s. 246-47.

sorunlar uzun dönemde çözümlenmelidir. Zaten, herhangi bir üretim denetleme tekniğinin uzun dönemde de başarılı olabilmesi, pozitif tedbirler ve üretim unsurlarını diğer iktisadî faaliyet dallarına yönlütici özendirme tedbirleri almayı da gerektirir. Bu tedbirler, bir yandan, yurtiçi düzeyde, üreticilere yardım edilmesini; öte yandan, kartel düzeyinde, gereksinme duyan ülkeye yapılacak yardımları kapsayacaktır. Örneğin, kaynakları geniş ölçüde âtil kalan bir ülkeye, ihracat çeşitlendirmesine gidebilmesi için gerekli döviz ve teknik yardım sağlanmalıdır.*

2. Kartelde Dayanışma ve Birlik :

Kartelin başarılı ve uzun ömürlü olabilmesinin ilk koşulu, üyelerinin karteli oluşturmakla güttükleri amaç konusunda uyum içinde bulunmalarıdır. Daha önce değinildiği gibi farklı üyeler farklı amaçları öngörebilir. Aslında ortak amaç, kartel konusu mal fiyatının yükseltilmesidir. Ancak, ne ölçüde yükseltilmesi gerektiği, bir anlaşmazlık konusu olabilir. Kimi üyeler, ihraç edilen maddenin üretimine yatırılan sermayenin getirisini maksimize etmek isterler. Bu durumda, monopolcüye en fazla kârı getiren üretim hacmine tekabül eden fiyatın uygulanması gerekir. Buna karşılık, kartel konusu maddenin ihracından elde edilecek döviz miktarını maksimize edecek fiyatın geçerli olmasını isteyenler bulunabilir. Kartel konusu maddenin üretiminde kullanılan girdileri alternatif üretim alanlarına yöneltme olanağı sınırlı ise ya da hiç yoksa, üretimin $MH = 0$ durumuna kadar genişletilmesi istenebilir. Öte yandan, söz konusu maddenin ihracından yüksek oranda vergi alan üye ülkeler, bütçe gelirlerini artırma amacıyla, en yüksek vergi gelirini sağlayacak fiyatın kabul edilmesini isteyebilirler. Bu durum, daha çok üretimin yabancı şirketlerin elinde olması halinde söz konusu olabilir.

Amaçların ortak olması yanısıra, kartel üyelerinin zaman tercihlerinin de yakın olması gerekir. Örneğin, halen OPEC üyeleri arasında ham petrol fiyatını yükseltip yükseltmeme konusunda anlaşmazlık vardır. İran ve Cezayir gibi hızla endüstrileşmek isteyen ve bu potansiyele sahip üyeler, petrol fiyatlarını ve gelirlerini kısa dönemde artırma çabasındadırlar. Buna karşılık, döviz kazancını yurtiçinde değerlendirebilme olanağı zavıf görünen Suudî Arabistan ve Kuveyt, ileriki yıllardaki muhtemel gelir-

* John Pincus, Economic Aid and International Cost Sharing, The Rand Corporation, The John Hopkins Press (Baltimore, Maryland 1965) s. 165-66; UN (1968) s. 66.

lere daha düşük iskonto haddi uyguladıklarından, bu gelirleri tehlikeye düşürebilecek yeni fiyat artışlarından kaçınmaktadırlar⁴¹

Kartelin amacı ve fiyat konusunda anlaşma sağlandığı varsayılsa bile, saptanan koşullara uyulması açısından çeşitli zorluklarla karşılaşılabilir :

i. Her ülke ya da firma, kartel fiyatının biraz altında satış yaptığında, stokunu tüketecek ölçüde ihracat yapabilecek durumdadır. Çünkü, kendisine yönelecek özel talebin esnekliği yüksektir. Kaldı ki, çok sayıdaki kartel üyelerinden yalnız biri olarak, kartelden ayrıldığında fiyat politikasının etkilenmeyeceğini zannedebilir.⁴² Paradoksal biçimde, bir kartel ne ölçüde başarılı olursa, kartelden ayrılmanın avantajı da o denli yükselir. Zira, ayrılan üye, kartelin yükselttiği fiyattan, kotasını aşan miktarda satabilecektir.⁴³

ii. Kartel üyelerinin, anlaşma koşullarına uyma açısından, birbirlerine güvenmeleri gerekir. Oysa, akılcı davranış, çoğu zaman birbirine güvenmemeyi gerektirebilir. Bunu, «tutuklunun ikilemi» (prisoner's dilemma) örneğiyle açıklayabiliriz.⁴⁴ Ortak bir cinayetten sanık A ve B ayrı hücrelerde tutukludur. Savcı, sanıkların gerçek suçlular olduğunu bilmekteyse de, elinde yeterli delil yoktur. Şayet A ve B bir diğerine güvenerek suçlarını itiraf etmezlerse hiç ceza alınamazlar - Kartel başarılı olur. Biri itiraf eder diğeri etmezse, itiraf eden diyelim 2 yıllık ceza alacağı halde, etmeyen 10 yıla hükmedilebilir. Bu nedenle, diğerinin itiraf edebileceği ihtimaline karşı, akılcı davranış, itiraf etmektir. İkisi de itiraf ettiklerinde, sözgelimi, 8'er yıl hapis cezası alacaklardır. Örneği kartel üyeleri açısından ele alırsak, bazı üyelerin şartlara uymayacakları ihtimalinin varlığı halinde, hiç bir üyenin uymaması en akılcı davranıştır. Zira, diğerleri uymazken, kartel şartlarıyla bağlı kalan üye, böylesi bir anlaşmanın yokluğunda düşeceğinden daha kötü bir duruma gelir. Ne var ki, kartel üyeleri birbiriyle görüşme olanğından yoksun tutuklulardan farklı durumdadırlar. Haberleşerek, görüşerek güven duygularını yükseltip, ortak çıkarları doğrultusunda hareket edebilirler.

iii. Kartele bağlılığın bir başka koşulu, avantaj ve yükümlü-

⁴¹ B. Jürgen Donges, «The Third World Demand for a New International Economic Order: Governmental Surveillance versus Market Decision-taking in Trade and Investment». *Kyklos*, Vol. 30. Fas. 2 (1977), s. 238-39 dn. 4.

⁴² Stigler, s. 244.

⁴³ Streeten, s. 77.

⁴⁴ Örnek, Paul streeten'dan alınmıştır. Bkz. agm., s. 79.

lüklerin adil dağıtıldığı inancının varlığıdır. Kendi sırtından, diğer üyelerin aslan payını kazanacağı düşüncesindeki üyenin bağlılık olasılığı düşüktür.

iv. Kartel üyeleri arasında coğrafi yakınlık, kültürel ve siyasi bağların güçlülüğü gibi etkenler de, dayanışmayı artırıcı rol oynar. Petrolcü Arap ülkelerinin OPEC çerçevesindeki dayanışmasında, Ortadoğu sorunu karşısındaki ortak durumlarının etkisi açıktır.

D. Mali Dayanma Gücü:

Kartel üyeleri arasındaki dayanışmanın mali güçle de desteklenmesi gerekir. Kartel - dışı bir ülkenin kartel konusu maldan daha çok ve daha yüksek fiyatla alabilmesi, kartelin kredili ihracat yapabilme gücüne bağlıdır. Bu da kısa dönemli dış ödeme zorlukları içinde bulunmamayı, yeterli dış rezervlere sahip olmayı gerektirir. Aynı şekilde, kartel üyelerinin dış finansman kaynaklarının yeterli olması, ihracat mallarını piyasaya çıkarmama ya da piyasadan çekme olanağı vererek, saptanan yüksek fiyatın tutunmasını sağlayabilir. Buna karşılık, ödenmesi gerekli dış borçları olan ülkeler, fiyatı empoze edici olmaktan çok, «fiyatı kabul edici» durumdadırlar.⁴⁵

Konuya bu açıdan bakıldığında, Üçüncü Dünya Ülkeleri, elverişli durumda değildirler. Bir grup olarak temel madde ihracatçıları'nın dış ticaret bilançosu açıkları son yıllarda 20 milyar dolar etrafında değişmektedir.⁴⁶

Ayrıca, Dünya Bankası'nın «Borçlu Bildirim Sistemi»ne (Debtor Reporting System) dahil 24 gelişen ülkenin borç bakiyeleri, 1975 sonunda 174,1 milyar dolara yükselmiştir. 1970'e göre 103 milyar dolar, ya da % 145'lik bir artış söz konusudur. Petrol üreticisi ülkeler bir yana bırakılırsa, 1975 sonundaki borç bakiyesi 141,2 milyar dolar dolayında görünmektedir.⁴⁷

Buna karşılık, OPEC üyelerinin dış rezervlerindeki artış, ba-

⁴⁵ Payer, «Afterword: Commodity prices and third world poverty», Payer (ed.) içinde. s. 181-82.

⁴⁶ UN/15, s. 36. Gelişen ülkelerin tümü ve cari işlemler açığı ele alındığında bu rakam hayli yükselmektedir. Nitekim cari işlemler açığı, daha 1973 de 79 milyar dolardı. Bkz. IBRD, World Tables, Baltimore and London 1976, s. 464, Tablo 11.

⁴⁷ Kaynak : IMF Survey, Vol. 6, Nr. 11, June 6 1977, Supplement on International Lending. Ayrıca, bkz. Aker, 47.

şarılarında önemli rol oynamıştır. Anılan ülkeler Mart 1977 itibarıyla 32,5 milyar dolarlık plasmaya sahipti. Ayrıca, Avrupa bankalarında büyük kesitli fonlar tutmaktadırlar. Yalnız 1976'da yatırılan meblâğ, 10,5 milyar dolardır.⁴⁸

III. TEMEL MADDE KARTELLERİNİN YARATACAĞI SORUNLAR :

Temel madde üreticisi ülkelerin kartel-benzeri birlikler oluşturmasıyla güdülen başlıca amaç daha yüksek fiyata daha az mal ihraç ederek bir yandan döviz gelirlerini arttırmak; öte yandan, âtil kalan kaynaklarla ihracat çeşitlendirmesine ve/veya ithalat ikamesine yönelmektir. Ancak, bunun gerçekleştirilebilmesi, elde edilen monopol kazancının kimlerin eline geçtiği ve ne şekilde kullanıldığına bağlıdır. Yüksek fiyatlardan yararlanacaklar, çoğunlukla plantasyon ve madenlerin sahipleri ve yöneticileri olabilir. Bunlardan bir bölümünün, yabancı çıkarları kollayan şirketler olması da olasıdır⁴⁹. Bu durumlarda devlet çeşitli vergilerle artan gelirin bir kısmını elde edebilir. Yine de, yüksek fiyatların yurtiçi gelir dağılımını iyileştirici ya da yatırımları artırıcı yönde kanalize olması, gerçekleşmesi güç koşullara bağlıdır.

Öte yandan, temel maddelerde fiyat yükselmesi, endüstriyel kalkınma potansiyelini artırsa da, gerçekten böyle yapma güdüsünü zayıflatacaktır. Zira, yerli ve yabancı yatırımlar, daha çok fiyatı yükselen temel maddelere kayabilir. Aksine, fiyat ve ihraç miktarının düşmesi endüstrileşme arzusunu artıracaktır. Ancak, bu durumda da gerekli olanaklar mevcut olmayacaktır.⁵⁰ Paul Streeten'in benzetmesiyle, durum akan bir çatı gibidir. Hava iyiyken onarma gereği; yağmur yağarken de onarma fırsatı yoktur.⁵¹

Fiyat yükseltici karteller, yukarıdaki temel noktalar dışında başka sorunlar da yaratır. Genellikle fiyat artışının yarattığı bu sorunlara, incelememizin çerçevesi içinde kısaca değinmekle yetineceğiz :

i. Temel madde üreticisi Üçüncü Dünya Ülkelerinden bir bö-

⁴⁸ IMF Survey, Vol 6. N/s. 11, June 6 1977, s. 176.

⁴⁹ Richard N. Cooper, «A New International Economic Order for Mutual Gain», Foreign Policy, Spring 1977, s. 96; Streeten, s. 87.

⁵⁰ H.W. Singer, «The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries», American Economic Review, Vol. XL (1950) s. 482.

⁵¹ Streeten, s. 79.

lümü, aynı zamanda özellikle petrol ve gıda maddeleri gibi temel madde ithalatçısı durumundadırlar. Örneğin, A.B.D. bu ülkelere hububat ihraç etmektedir. Kanada ve Avustralya ise, maden ihraçatçısıdır. Tablo 4'de gelişmiş ve yoksul ülkelerin ihracat ve ithalat bünyelerinin başlıca mal grupları itibariyle dağılımı gösterilmiştir.

TABLO 4⁵²

— Azgelişmiş ve Endüstrileşmiş Ülkeler —

A				
Karşılaştırmalı İthalat Yapıları				
(%) 1973				
	Yiyecekler ve Ham- maddeler	Akaryakıt ve Yağlayıcı Maddeler	Makine ve Teçhizat	Diğer Mamu, Ürünler
Azgelişmiş Ülkeler	28,6	8,7	32,3	30,9
Endüstrileşmiş Ülkeler	31,9	11,1	26,8	30,2

B				
Karşılaştırmalı İhracat Yapıları				
	Yiyecek Maddeleri	Diğer Tarımsal Ürünler	Mine- raller	Mamul Mad. ve diğer
Azgelişmiş Ülkeler	23,6	7,7	44,5	24,2
Endüstrileşmiş Ülkeler	12,0	4,3	13,0	70,8

Tablo 4 çerçevesinde, konumuz açısından iki noktaya dikkati çekmek isteriz. Bunların ilki, temel madde ihraç eden endüstrileşmiş ülkelerin de yükselen fiyatlardan yararlanma olasılığıdır. Tablo 4 (B) de 1973 yılında endüstrileşmiş ülkeler ihracatının % 29,3 ünün temel maddelerden oluştuğu görülüyor. Kuşkusuz, bunun yalnız azgelişmiş ülkelere yönelik bölümü önemlidir. Zira, bunları ithal eden azgelişmiş ülkeler, daha yüksek fiyatlar ödeyeceklerdir.

⁵² IBRD, World Tables 1976, s. 456-57, Tablo 9; s. 448-49, Tablo 8.

Tablo 4 (A) da sunulan bilgiler ışığında, AGÜ ithalatının % 37,3'ünün (% 28,6 + % 8,7) temel maddelerden oluştuğu görülmüyor. Anılan ülkeler, ithalatlarının bu bölümü için, daha yüksek fiyatlar ödeyeceklerdir. Burada, bir çözüm yolu olarak, Üçüncü Dünya Ülkelerinin birbirlerinden ithal ettikleri temel maddelerde, yüksek kartel fiyatı altında fiyatlar uygulamaları akla gelebilir. Monopolde fiyat farklılaştırması anlamına gelen bu yolla, kartel geliri de maksimize edilebilir, Zira, gelir düzeyi düşük olan AGÜ'de, hemen her mala yönelik talebin fiyat esnekliği de yüksektir.⁵³ Ancak, bu yola gidildiğinde, düşük fiyatlı maddelerin gelişmiş ülkelere yeniden-ihracatını önleme gibi bir güçlüğü doğacağı açıktır.

ii. Temel madde fiyatlarındaki artış, gelişmiş ülkelere üretilen mamul mal ve sermaye malları fiyatlarına yansiyarak geri tepen bir silâh olabilir. AGÜ, daha fazla döviz kazansalar da, eskisi kadar ithalat yapabilmek için daha fazla döviz harcama durumunda kalabilirler. Buna karşı, temel madde fiyatlarını, yapımında kullandıkları mamul madde fiyatlarındaki artış oranında artırmak anlamında bir endekslemeye gidilmesi düşünülebilir. Ne var ki, böylesi bir politika, dünya çapında bir enflasyona yol açabilecektir.

iii. Temel maddelerdeki fiyat yükselişi, endüstrileşmiş ülkelerdeki yatırım hacmini düşürerek, dünya çapında bir depresyona yol açabilir. Bu durumda, AGÜ'den temel madde talebi de azalacak kartelin ihracat gelirini artırma olasılığı zayıflayacaktır. Aynı nedenle AGÜ'deki işsizlik sorunu yoğunluk kazanacaktır.

Ihracat kısıtlaması dolaysız yoldan da işsizliği artırabilir. İhraç miktarı sınırlandırılan temel madde üretiminde çalışanlar yeni istihdam yerlerine yönlilemezlerse böyle olması doğaldır. Örneğin, Ekvator'da tarımsal nüfusun 1/3'ü dolaylı ya da dolaysız olarak muz üretim ve ihracatında çalışmaktadır. Üretim ve ihracattaki bir kısıtlama, ciddi bir istihdam sorunu yaratacaktır.⁵⁴

Yükseltelen temel madde fiyatlarına, endüstrileşmiş ülkelerin çeşitli biçimlerde misilleme yapmaları da olasıdır. Mamul madde fiyatlarını yükseltmeleri bunlardan biridir. Buna karşı, yine endekslemeye gidilmesi düşünülebilir. Ne ki, AGÜ açısından strate-

⁵³ Pincus, s. 164-65.

⁵⁴ Nitekim petrol fiyatlarındaki artışın muz üretiminin önemini azaltmasına rağmen, Ekvator Hükümeti istihdam endişeleriyle, muz üretiminin sürdürülmesini zorunlu kılmıştır. Bkz. Frederick F. Clairmonte, «Bananas» Payer (ed.) içinde s. 131-32.

jik sayılan malların ihracının durdurulması gibi politikalar izlendiğinde, söz konusu ülkelerin batıya bağımlı endüstrileşme çabaları bütünüyle durabilir. Öte yandan, çeşitli gıda maddelerini batıdan ithal eden yoksul ülkelerin durumu düşündürücüdür. Belirtelim ki, başarılı görünüşüne rağmen, OPEC üyeleri, gıda maddelerini, hâlâ, geniş ölçüde A.B.D.'den temin etmektedirler.

v. Nihayet, temel madde fiyatlarının yüksek düzeylere çıkmasının, alternatif mallar üretme çabalarını hızlandırarak, uzun dönemde, AGÜ ihracatını bütünüyle baltalayacağı gözden kaçırılmamalıdır.

IV. TEMEL MADDELERDE KARTELLEŞME KONUSUNDA GİRİŞİMLER :

Bir kısım temel madde üretici ve ihracatçıları arasında üretim ve pazarlama konusunda eşgüdüm sağlamaya yönelik çeşitli birlikler oluşturulmuştur. Bunlardan dünya arz ve fiyatını kontrole yönelik olduklarından kartel-benzeri sayılabilecekler yanısıra, istişarî niteliği aşamayanlar da mevcuttur. Aşağıda, sözkonusu girişimlerden başlıcaları özetlenmiştir.

A. Muz İhracatçısı Ülkeler Birliği (UPEB) :

Sekreteryası 1974 Martında kurulmuştur. 17 Eylül 1974'de ise Kolombiya, Kosta Rika, Honduras, Guatemala ve Panama hükümetlerince bir sözleşme imzalanmıştır. Muz üretiminin üretim, pazarlama ve dağıtımının her aşamasında daha etkili bir katılma ve işbirliğini öngören sözleşme, diğer ihracatçı ülkelere açıktır.⁶⁵

Birliğin, başarısı sınırlı kalmıştır. Bunun başlıca nedenleri şöyle sıralabilir :

i. Geleneksel fiyatlarda muza yönelik talep esnekliği düşüktür. Esneklik, ancak, yüksek fiyatlarda artmaktadır.

ii. Arzın sınırlandırılması yönünden ilk bakışta uygun bir görünüş mevcuttur. Zira, muz 46 ülkede yetiştirilmektedir ve bunlardan yalnız 10'u dünya ticaretinin % 80'ine sahiptir. Ancak, fiyatının yükselmesi halinde, yetiştirilme alanı genişletilebilir.⁶⁶

⁶⁵ Clairmonte, s. 150-151.

⁶⁶ Constantine V. Vaitsos, «Power, knowledge and development policy: relations between transnational enterprises and developing countries» G. K. Helleiner (ed.) içinde, s. 135.

iii. Çabuk bozular olması tampon stoklar oluşturulmasına engeldir. Oysa, dünya ithalat talebi yılda % 2 dolayında artarken, ihraç edilebilir muz miktarı 1973-77 döneminde % 8 artmıştır. Dolayısıyla, yeni piyasalar bulunamazsa toplam arzın yeniden organize edilmesi çabaları sınırlı ölçüde başarılı olabilir.

iv. Dünya muz ticaretinin % 70'i 3 çok - uluslu - ortaklığın denetimindedir. 1971 yılında perakende fiyatın % 88'i bu şirketlere ve malî kurumlarına giderken, üretici ülkelerin payı yalnız % 12 dolayında kalmıştır.⁵⁷ Bu nedenle, muz fiyatlarında yapılacak artış, üretici ülkelerin kazancını kayda değer ölçüde artıramaz.

B. Uluslararası Boksit Üreticileri Birliği (IBPA) :

Boksit endüstrisinin özellikleri, petrole benzer bir başarı kazanılabileceği izlenimini vermektedir. İlk, boksit üretimi Jamaika, Surinam, Gine, Avustralya, Guyana ve Sierra Leone gibi yalnız 6 ülkede toplanmıştır. Mart 1974'de kurulan IBPA, piyasa ekonomilerine yönelik ihracatın % 75'ine sahiptir. Öte yandan, başlıca tüketici ülkeler, tüketimlerinin hemen hemen tamamını ithalâtle karşılama durumundadırlar.⁵⁸ Öte yandan, başlıca tüketici ülkeler, kalayda olduğu gibi, stoklama yapmadıklarından, kısa dönemde arz esnekliği sifıra yakındır. Temel maddesi boksit olan alüminyum talebi, % 7 gibi mineraller arasındaki en yüksek hızla artmaktadır.

Boksit üreticileri için başlıca risk, bakır ile boksit arasındaki çok yüksek ikame esnekliğidir. Bu nedenle, her iki madde üreticileri arasında işbirliğine gidilmesi gerekli görülmektedir.

C. Hükümetler - arası Bakır İhracatçısı Ülkeler Konseyi (CIPEC) :

Bakır piyasasının en belirgin özelliği, hiç bir üretici ülkenin, fiyatı etkileyecek üretim payına sahip olmayışıdır. Örneğin, 1971 yılında CIPEC'in 4 üyesi, dünya piyasa - ekonomileri üretiminin % 38'ini, ihracatınınsa % 53'ünü kontrol edebilmekteydiler. Dolayısıyla, dünya piyasasında etkili olabilmek için Konsey'e yeni üyeler almak gereklidir.

Dünya bakır piyasasında karteğe benzer bir denetim gücü kazanabilmeyi engelleyen başka unsurlar da vardır :

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Örneğin, A.B.D., 1972 yılındaki tüketiminin % 96'sını ithalâtle karşılamıştır. Bkz. Vaitos, s. 132.

i. Bakır tüketicisi ülkelerin bir kısmı gereksinmelerini geniş ölçüde yurtiçi üretimle karşılamaktadırlar. Örneğin, 1972 yılında A.B.D.'nin bakır tüketiminin yalnız % 18'i ithalatla karşılanmıştı. Dolayısıyla, CIPEC'in başarısı, ithalatçı ülkelerin yurtiçi üretim hacmine bağlı kalacaktır.

ii. Bakır arzı sürekli bir genişleme içindedir. Bilinen rezervler oldukça fazladır ve CIPEC üyeleri üretimlerini genişletmeyi planlamaktadırlar.

iii. Yeniden devreye sokulan hurda bakır, yıllık tüketimin bazen üçte birini aşan büyüklüğe sahiptir.

Sayılan nedenlerle, CIPEC'in başarılı olabilmesi için, üretim kontrolü yapılması ve tampon stoklar oluşturulması zorunludur.⁵⁹ Nitekim, CIPEC üyelerince ihracatı kısırak fiyatları yükseltmeye yönelik kartel - benzeri bir proje başarılı olamamış; CIPEC üyeleri, tüketici ülkelerle tampon stoklar oluşturma konusunda görüşmelere başlamışlardır. Daha sonra UNCTAD çerçevesine alınan bu görüşmeler, incelememizde değindiğimiz Ortak Fon'dan büyük bir pay alabilme çabalarına yönelmiştir.⁶⁰

S O N U Ç

Temel madde üreticisi ülkelerin çeşitli sorunlarına yönelik girişimlerin başarısız kalması, Ortak Fon kurulmasında olduğu gibi, bir kısmında görüşmelerin tıkanması, anılan ülkeleri yeni çözümlere yöneltmiştir. Bir temel maddenin başlıca üreticilerinin ihracatı kısırak fiyatı yükseltmek üzere kurdukları kartel - benzeri üretici birlikleri bunlardan biridir. Söz konusu birlikler, OPEC'in başarısından geniş ölçüde esinlenmişlerdir.

Ne var ki, ilgili esnekliklerin uygun büyüklüklerde olmayışı, arzın sınırlandırılmasındaki güçlükler, yakın ikame olanaklarının varlığı, üreticiler arasında eşgüdüm sağlama gücü gibi nedenler, petrol örneğinin hemen hemen tek olduğu sonucunu vermektedir.* Bununla birlikte, bakır ve alüminyum temel maddesi olan

⁵⁹ Vaitsos, s. 134-35. Bakırda monopolcü fiyatlar empoze edebilme konusunda rakamlı bir çalışma için bkz. Radetzki, s. 69-73.

⁶⁰ «At the Summit Talks: Creeping Cartelization» **Business Week**, Special Report (9 May 1977) s. 81.

* OPEC'in Başarısında A.B.D.'nin önemli katkısı olduğu unutulmamalıdır. A.B.D., yüksek maliyetli yerli üretiminin yol açtığı rekabet dezavantajından artık kurtulmak istemiştir. Ayrıca, petrol tüketiminin % 85 kadarını

boksitte, gerekli önlemlerin alınmasıyla, sınırlı başarılar elde edilebilir. Öte yandan, üretici birliklerinin oluşturulması, temel maddeler piyasasındaki monopsonistik eğilimlere karşı pazarlık gücünü yükseltme gibi önemli yararlar sağlayabilir.

Başarısız bir kartel girişimi, az gelişmiş ülkelerin zaten yetersiz olan döviz gelirlerini daha da kısıtlayacağından, iyi hesaplanmamış girişimlerden kaçınılmalı; üreticiler arası işbirliği, kendilerine zarar vermeyecek düzeyde tutulmalıdır. Bu arada, Üçüncü Dünya Ülkelerinin sorunlarına «yeni uluslararası ekonomik düzen» çerçevesinde yeni çözümler aramaları; halen önerilmiş olanların etkinlik ve işlerliğini artırmaya çalışmalarının yararı ortadadır.

yerli üretimle karşılayabildiğinden, petrolcü Arap ülkelerinin muhtemel bir ambargosundan Japonya ve Batı Avrupa ülkelerine oranla pek az etkileneneğini hesaplamıştır. Petrol şirketlerinin artan kârlarını kendi ülkesine yatıracakları yolundaki beklentileri ise, olaylarla doğrulanmamış; petrodolarlar, daha çok Avrupa piyasasına akmıştır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR :

- Aker, Ahmet : «OPEC Önderliği ve Üçüncü Dünya Tavrı» **Gelişme Dergisi**, 1976 Özel Sayısı, ODTÜ (Ankara 1976) ss. 47-76.
- Aksoy, Atilla (Der.) : **Az gelişmişlik ve Emperyalizm**, Gözlem Yayınları (Nisan 1975) İstanbul.
- Al-Otabia, Mana Saeed : **OPEC and the Petroleum Industry**, Croom Helm (London 1975).
- Boratav, Korkut : «Temel Maddeler ve Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen» **Gelişme Dergisi**, 1976 Sayısı, ODTÜ (Ankara 1976) ss. 59-79.
- Business Week «At the Summit Talks; Creeping Cartelization» Special Report, (9 May 1977) pp. 64-83.
- Clairmonte, Frederick F. : «Bananas» Payer (ed.) içinde.
- The Conference Board-World Business Perspectives, Nr. 38 «Commodities in the 'New International Economic Order» (August 1977) pp. 4.
- Cooper, Richard N. «A New international Economic Order for Mutual Gain» **Foreign Policy**, Spring 1977, pp. 66-120.
- Donges, B. Jürgen : «The Third World Demand for a New International Economic Order: Governmental Surveillance versus Market Decision-taking in Trade and Investment», **Kyklos**, Vol. 30, Fas. 2 (1977) pp. 235-58.
- Department of Treasury, News (June 27, 1977).
- Emmanuel, Arghiri : **Unequal Exchange**, Monthly Review Press, 1972.
- Financial Times, «Crucial Talks on UNCTAD's Common Fund Plans» November 7, 1977.
- Helleiner, G.K. (ed.) : **A World Divided - The Less Developed Countries in the International Economy**, Cambridge University Press, 1976.
- IBRD - **World Tables 1976**, The John Hopkins University Press, Baltimore and London, 1976.
- IMF Survey, Vol. 6, Nr. 11 (June 6, 1977) ve Supplement on International Lending.
- Ilkin, Akin : **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, İ. Ü. İkt. Fak. Yay. İstanbul 1974.

- Johnson, Harry G. : *Economic Policies Towards Less Developed Countries*, The Brookings Institution, 1967.
- Kindleberger, Charles P. : *International Economics*, Homewood, Illinois (3.bs.) 1963.
- Maizels, Alfred : «A New International Strategy or Primary Commodities» Helleiner (ed.) içinde, pp. 31-51.
- Payer, Cheryl (ed.) : *Commodity Trade of the Third World*, The Chaucer Press, 1975.
- Payer, Cheryl : «Coffee», Payer (ed.) içinde.
- Pekin, Tevfik : *Ekonomiye Giriş*, Ege Üniversitesi İkt. ve Tic. Bil. Fak. Yay. Bornova, 1975.
- Pincus, John : *Economic Aid and International Cost Sharing*, The Rand Corporation, The John Hopkins Press (Baltimore, Maryland 1965).
- Radetzki, Marian : «The Potential for Monopolistic Commodity Pricing by Developing Countries», Helleiner (ed.) içinde, pp. 53-76.
- Singer, H.W. : «The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries», *American Economic Review*, Vol. XL (1950).
- Stewart, Frances : «The Direction of International Trade: Gains and Losses for the Third World», Helleiner (ed.) içinde, pp. 89-110.
- Stigler, George J. : *The Theory of Price* (gözd.geç.bs.) New York 1964.
- Streeten, Paul : «The Dynamics of the New Poor Power» Helleiner (ed.) içinde, pp. 77-88.
- UN, *Review of International Trade and Development 1967*, New York 1968.
- UN, *United Nations Conference on Trade and Development-second Session - New Delhi, Vol. II, Commodity Problems and Policies*. New York (1968) (TD/97.Vol.II).
- UN/Department of Economic and Social Affairs, *World Economic Survey 1976 - Current Trends in the World Economy - New York 1977*.
- UN, *Proceedings of the United Nations Conference on Trade and Development-Fourth Session, Nairobi (5-31 May, 1976) Vol. 1-Report and Annexes*, New York 1977.
- Vaitos, Constantine V. : «Power, Knowledge and Development Policy : Relations between Transnational Enterprises and Developing Countries» Helleiner (ed.) içinde, pp. 113-46.